

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Nyelv-és Irodalomtudományi Doktori Iskola
Germanisztika Műhely

Hidas Ildikó

Elias Canetti *Káprázat* című regénye kora diskurzusainak tükrében

(A doktori értekezés tézisei)

Piliscsaba
2008

Hogy Canetti regényét „a század egyik alapvető művének”¹ nevezték, ez nem utolsó sorban annak a ténynek köszönhető, hogy benne korának minden jelentős diskurzusa fellelhető. A regényben megjelenő diskurzusok elemzésével a 20. század megértéséhez juthatunk közelebb. Doktori értekezésem középpontjában Elias Canetti *Káprázat* című regénye és korának azon filozófiai diskurzúi állnak, melyek Canetti művét is befolyásolták. Mivel a regény az észlelés, a gondolkodás és a megértés problémáit, mint az emberi lét legfontosabb elemeit taglalja, a szöveget elsősorban a kor nyelvfilozófiai elméleteinek tükrében vizsgáltam.

Ami Canetti nyelvfelfogását illeti, a szekundér irodalomban mindenekelőtt az *akusztikus átlarc*-cal kapcsolatos elméletét, annak jelentőségét az író fikcionális műveiben, valamint Karl Kraus Canettira gyakorolt hatását emelik ki. A szakirodalom ide vonatkozó tanulmányaiból hiányzik azonban Friedrich Nietzsche, Fritz Mauthner és Ludwig Wittgenstein nyelvfelfogásának beható vizsgálata, melyek mindegyike nyomot hagyott Canetti műveiben is.

Annak tudatában, hogy Canetti egész életét át Nietzsche-t nem csak ellenfélnek, hanem ellenségének is tartotta, és ismerve azt a tényt, hogy az író a nyelvi jelenségeknek igencsak nagy figyelmet szentelt, könnyen elképzelhető, hogy olvasta Nietzsche korai esszéjét a nyelvről (*Ueber Wahrheit und Lüge im außermoralischen Sinne* (1872)). Nietzsche ebben a tanulmányában a nyelv perspektivikus voltát említi ki. A nyelv Nietzsche szerint a képzetek hangokká való átalakítása; ezek a képzetek azonban nem a dolgoknak felelnek meg, hanem az emberi érzékelésnek és elképzeléseknek. A Nietzsche által leírt nyelv, mely érzékelésünk és fantáziánk torz szüleménye, Canetti regényének középpontjába kerül. Mivel a *Káprázat* hősei csak a saját impulzusairól és elképzeléseikről adnak számot beszédükben, nem érthetik egymást. A perspektivizmus, az észlelés korlátoltsága bármilyen megismerés lehetőségét meggátolja, hiszen ahhoz, hogy a valóság egy részletét megismerjük, valamilyen kapcsolatban kell lennünk vele. A *Káprázat* figurái nem észlelik magukat a másik ember tükrében, mert a tükröt sem látják. Canetti hősei az igazságot saját szűk világukon belül keresik, ha egyáltalán keresik, következésképpen csak perspektívákhoz kötött igazságokat találnak. Nietzsche korai esszéje a nyelvről és a megismerésről Canetti művében visszhangra talál. Az író azonban nem csak a Nietzsche által meghatározott nyelvi diskurzust dolgozza fel, regényében Mauthner nyelvelméletének elemeit is megtaláljuk.

Fritz Mauthner a Nietzsche által formált nyelvi diskurzust ragadja meg és az emberi megismerést, mint perspektívához kötöttet nyilvánítja ki. Ahogy Nietzsche, úgy Mauthner is meg van róla győződve, hogy az emberi megismerés a nyelv médiumán keresztül nem lehetséges, mert az a képzetek hanggá való alakítása, s ezek a képzetek nem a dolgoknak, hanem az emberi érzeteknek és elképzeléseknek felelnek meg. A Mauthner által meghatározott nyelvi diskurzus nagy hatást gyakorolt Canetti regényére. A filozófus tézisei új fényben jelennek meg a *Káprázatban*. Canetti figurái bármiféle megismerésre képtelenek, mert csak a véletlenszerű percepcióra alkalmas érzékeik (*Zufallssime*- Mauthner által alkotott fogalom) dolgoznak. A valóságnak mindig csak egy tetszés szerinti részletét ragadják meg, és ez a korlátoltság nyelvükben is megmutatkozik. A nyelvi kifejezés szubjektivitását Canetti művében az extrémításig fokozza. Canetti osztja Mauthner nézetét, hogy a nyelveket, nem csak a nemzeti nyelveket, hanem még az egyéni nyelveket sem lehet tökéletesen lefordítani.

A meg-nem-értés problematikája Wittgenstein ideális nyelvében, mely szerkezetét tekintve a valóságot tükröznék, megoldódni látszik. A filozófus szerint a kommunikáció csak azért lehetséges, mert a nyelv szerkezetét tekintve a valóság tükröképe. Az ideális nyelv keresése, mely Wittgenstein korai művét meghatározta, Canetti regényében is megjelenik, de az ideális nyelv lehetősége, mint Canettinál mindig és minden, megkérdőjeleződik. Az *Irrenhaus* (*Bolondokháza*) című fejezetben egy állatias ember és annak ideális nyelve kerül a középpontba. Hogy ez a nyelv valóban a legmagasabb elvárásoknak felel-e meg, és a kommunikáció eszközüll szolgálhat-e, azt az elbeszélő kommentárjai megkérdőjelezzik. Ha létezhetne is az ideális nyelv, ahogy a *Káprázatban* a Gorilla nyelvben tapasztaljuk, csak egy tudományos kérdést oldanánk meg ezzel. Wittgenstein végkövetkeztetése Canetti kritikájával párhuzamba állítható: „Wir fühlen, daß selbst wenn alle möglichen wissenschaftlichen Fragen beantwortet sind, unsere Lebensprobleme noch gar nicht berührt sind.”² („Úgy érezzük, hogy ha minden lehetséges tudományos kérdés meg is válaszoltunk, életünk problémáit még nem is érintettük.”) Az osztrák filozófushoz hasonlóan Elias Canetti a költészet küldetését a misztika területére teszi. Wittgenstein gondolatvilágában a nyelv, mint a filozófia fő témája, etikai komponenssel párosul, s ez Canetti művében is visszhangra talál. A nyelv központi szerepe, amely Wittgenstein korai művét meghatározta, a *Káprázat* témájával összhangban van.

¹ Lásd: Gustav Seibt: Das verworfene Paradies. In: Wortmasken. Texte zu Leben und Werk von Elias Canetti. Redaktion: Ortrun Huber. München, Wien 1995. S. 7.

² Ludwig Wittgenstein: Werkausgabe in 8 Bänden. Bd. I. Tractatus logico-philosophicus, Frankfurt/M. Suhrkamp Verlag 1984. (§ 6.52)

Canetti 1931/32-ben keletkezett regénye mégis sokkal több közös pontot mutat Wittgenstein késői műveivel, mint az 1921-ben írt *Tractatus logico-philosophicus*-szal. A párhuzamok, melyek Wittgenstein és Canetti néhány megjegyzése között vonhatók, alapvető közös kérdésekre vezethetők vissza, melyek mind a filozófusnál mind az írónál megjelennek. Wittgenstein késői főművében, a *Filozófiai vizsgálódások*-ban (1953) a beszélt nyelvet választja vizsgálódása tárgyául. Arra hívja fel a figyelmet, hogy a nyelv használatánál az életmód fontos szerepet játszik. A nyelv a valóságban gyökerezik és nem gondolható el nélküle. A nyelv és a valóság közötti összefüggést ismerte fel Canetti is, amikor figurái korlátolt élethelyzetét és szűklátókörűségét azok tipikus nyelvén keresztül mutatta be. A késői Wittgenstein és a fiatal Canetti egy közös témát érintenek, hogy hogyan függ össze a szocializáció a kommunikációval. Ez a kérdés azonban közvetlenül azt a problémát vonja maga után, hogy miként működnek a szabályok ill. a szabályok követése hogyan valósul meg. Mi tekinthető helyes szabálykövetésnek? Hogyan tanulunk szabályokat, ha nincs a szabályok alkalmazására előírt szabály? Ebben a tekintetben mind Wittgenstein, mind Canetti pragmatikus kiutat mutatnak. Csak az emberi cselekvés, amelynek közös társadalmi-kulturális és politikai-gazdasági háttere van, az jelenthet olyan viszonyítási alapot, amely alapján embertársainkat megérthetjük. A közös háttér hiánya a nyelv összszavaroadását, a kommunikáció lehetetlenségét eredményezi, mint ahogyan az a *Káprázat*-ban is megjelenik.

A késői Wittgenstein által meghatározott nyelvi diskurzus és a művében összegzett témák a *Káprázat*-ban is megtalálhatók. Az 50-es években a filozófus az emberre már nem, mint az emberi közlések középpontjára tekint, hanem mint egy nagyobb struktúrák részeként létező lényre. Ezeket a struktúrákat szabályok határozzák meg, melyek hatással vannak életformánkra és így nyelvünkre is. A *Káprázat*, kora diskurzusainak metszéspontjában, a nyelv témáját, a kor egyik legfontosabb kérdését költői világának alapvető elemévé teszi. Canetti hőseit úgy alakítja, hogy azok nem vesznek részt koruk diskurzusában. Abszolút kívülállók és környezetük szabályait és szabályszerűségeit nem veszik tudomásul, nem fogadják el, és ezért nem is tudnak azok szerint cselekedni. Saját rendszereket építenek fel. Így nem tévednek, hanem – Wittgenstein-i értelemben véve – bolondok. Saját rendszerük nyelvükben jelenik meg. A regény sajátos nyelvezetével Canetti megmutatja, hogy az emberi lét és cselekvés kérdései a nyelvben öltenek testet. Ezzel olyan témát érint, melyet Wittgenstein csak később dolgoz fel, a nyelv és az életmód összefüggését.

Mivel Freud Canettira tett hatása egészen nyilvánvalóan kimutatható, a Canetti-szakirodalomban elég sok tanulmány foglalkozik a pszichoanalízis témakörével. Canetti mégis megpróbálja a freudi hatást tagadni, úgy, hogy nyomait eltünteti. Másrészt viszont kritizálja Freudot és elméleteit, mint ahogy sok más nagy gondolkodót is bírál, és ezzel mintegy beisméri Freud (ill. egyéb gondolkodók) lehetséges hatását. Hogyan is bírálhatja valakit anélkül, hogy ne ismerné annak legfontosabb téziseit?

Munkámban az álmok nyelvét vizsgálom a *Káprázat*-ban. Abból a téziséből indulok ki, hogy a *Káprázat* fikcionális figurái álmaikban élnek. Az éjszakai és az éber álmokat vizsgálom, amelyek erősen hasonlítanak egymásra. Ez a hasonlóság azt bizonyítja, hogy a *Káprázat* hősei fényes nappal álmodozásaikban élnek. A részletes elemzés, melyet megfelelő szövegrészletekkel támasztok alá, Freud *Álomegyezés* című műve alapján történik. Azt a tézist bizonyítom, hogy a regény figurái álomszerű állapotban mozognak a világban és így pszichopatologikus eseteknek tekinthetők.

Canetti kijelentése az álom életben betöltött szerepéről párhuzamba állítható a pszichoanalitikus diskurzusban az önámításról megfogalmazott tézisekkel. Freud szerint a pszichében a cenzúra csak olyan gondolatokat enged meg, melyek az énről alkotott idealizált elképzelésbe beleillenek. A psziché egyéb gondolatokat viszont elfojt. Az elfojtott elemek helyébe a fikció (az álom) lép, és minél kevésbé elégedett az ember a valódi énjével, annál több fiktív elem kerül a személyiségébe, mígnem teljesen elszakad a valóságtól.

Összefoglalva leszögezhető, hogy Peter Kien mindkét fajta álomban az énjét a valóság elől menekíti. Az éjszakai álomban a valóságtól való elfordulás normális. Ezzel ellentétben az éber álomban az elfojtott tudattalan legyőzi a valósággal kapcsolatban álló tudatot. Kien valósága lassan olyan elviselhetetlenné válik, hogy féltelm elhatalmasodik rajta és álmaiba menekül. Canetti Freud egyik alapvető kijelentését dolgozza fel művében, mégpedig a normális és az abnormalis közti határ kérdését. Az író azonban a feje tetejére állítja a problémát. Azt kérdezi, hogy az ember, aki környezeté fenyegetéseitől nem betegszik meg, még nevezhető-e normálisnak. Canetti a pszichiáter figurájában a pszichiátria szerepét és az orvos hatalmát teszi központi témává. Groteszk vonásokkal festi le, hogy hogyan befolyásolja a beteg gyógyulását az analitikus személyisége. Az író megkérdőjelezi, hogy a pszichoanalízis dolgozhat-e a tudomány nevében.

Bár Freud pszichoanalízisében a szexualitás is fontos szerepet játszik, a nemi diskurzus keretén belül Otto Weininger és elmélete kerül a középpontba. Műve a *Nem és jellem* korának legolvasottabb művei közé számított és Canetti írásaira is hatást gyakorolt. Itt utalnék William Collins Donahue³ könyvére. Ahogy Donahue megállapítja, Canetti azzal járul hozzá korának nemi diskurzusához, hogy az én elvesztését a férfi krízisével azonosítja. Dolgozatomban Donahue téziséből indulok ki, és a *Káprázat*-ot az én elvesztésének szempontjából vizsgálom. Canetti, aki korának társadalmát pontosan ábrázolja, természetesen nem hagyja ki ezt a jellemző szempontot sem. Canetti a *Káprázat*-ban Otto Weininger téziseinek groteskségét tárja elénk. A fiatalon elhunyt filozófus a bizonytalan én két lehetséges ellenségét találja (ki): a nőket és a zsidókat, akik tulajdonságaikban – Weininger szerint – szinte megegyeznek. A nőgyűlölet és az antiszemitizmus Canetti korának legdivatosabb ideái közé számítottak. Doktori dolgozatomban ezeket a Weininger műve által erősen befolyásolt motívumokat vizsgálom a *Káprázat*-ban. Hogy mennyire nehéz egy adott diskurzus hatása alól kivonni magunkat, azt az a tény is jelzi, hogy az olvasó is hajlik arra, hogy a főhős, Peter Kien én-vesztésének okait feleségének számlájára írja. Az a nemi diskurzus, melyet Otto Weininger képvisel, korának leggyakrabban felhozott témája volt. Hogy ez a téma ilyen formában és ennyire eltűzve közkedvelté válhatott, az nem utolsó sorban a férfi én krízisére vezethető vissza. Weininger túlzása, melyet Canetti az abszurdig fokoz, a világot – nem csak a *Káprázat* világát – a feje tetejére állítja.

Ami a *Káprázat* figuráinak nyelvében és gondolkodásában megjelenik, az egyértelműen az életüket meghatározó kívánságokra vezethető vissza. Canetti maga így nyilatkozik erről: „Die Tragik meines Kant [Kien] beruht letzten Endes auf dem Zusammenfallen seiner Ziele. Masse, Liebe und Macht kreisen bei ihm um „einen“ Punkt: um die Bibliothek. Kein Ziel ist dem Ansturm dieser drei triebe gewachsen.“⁴ (Kant [Kien] figurájának tragédiáját végül is céljainak egybeesése okozza. A tömeg, a szeretet és a hatalom nála egy pont körül körtéznek: a könyvtár körül. Semmilyen cél nem megfelelő e három ösztön támadásának.) Munkámban Nietzsche műveinek segítségével ezeket az ösztönöket, és leginkább az egyre nagyobb hatalom utáni vágyat és az ezzel kapcsolatban álló készletét, hogy a tömegben feloldódjunk, új megvilágításba helyezem.

A Canetti életművéről készült egyik első összefoglaló műben Dagmar Barnouw⁵ arra hívja fel a figyelmet, hogy a *Tömeg és hatalom* című esszékötet jelentőségét Canetti művében nem szabad alábecsülni. A tömeg és a hatalom diskurzusa azonban – nem csak Canetti művében – közvetlenül összefügg Friedrich Nietzsche nevével. Bár Canetti Nietzschét egész életén át ellenségei közé sorolta, nem állítható egyértelműen, hogy a filozófus gondolatvilága az író hidegen hagyta volna.⁶ Ezt a hipotézist támasztja alá Gerald Stieg⁷ is, aki tanulmányában szintén azt a kérdést veti fel, hogy, nem bizonyítható-e Nietzsche hatása Canettira. Stieg munkájában a Nietzsche és Canetti közti viszony két szempontját vizsgálja, melyek közül az első a *Káprázattal* áll kapcsolatban. Stieg azt a kérdést veti fel, hogy Peter Kien figurája mennyiben tekinthető a Nietzsche-i történelemfelfogás újrafogalmazásának. Mivel Stieg tanulmányában ez a hipotézis és annak bizonyítása nincs teljesen kidolgozva, munkámban ebből a téziséből kiindulva bizonyítottam, hogy Nietzsche megfogalmazása, hogy a tudósok csak gondolkodó, író- és beszélőgépek, Peter Kien figurájában testesül meg. Az „antiquarische Historie“, a történelem élettől elvonatkoztatott, absztrakt tudománya – ahogy azt Kien professzor úzi – Nietzsche szerint vak gyűjtőszemvedéllyel fajulhat. A filozófus korának értelmiségét bírálja, akik szerinte a történelemtudomány jelentőségét eltűzözzák. Nietzsche azt veti a szemükre, hogy nem megfelelően viszonyulnak a múlthoz. Peter Kien nem más, mint a Nietzsche által oly sokat ostorozott szobatudós, aki tudományát az életben alkalmazni nem tudja. Canetti *Káprázat*-ában megjelenik Nietzsche történelemfelfogása, de nem ez az egyetlen téma a regényben, amelyen a Nietzsche-i hatás érezhető.

Gerald Stieg egy másik problémát is felvet Nietzschével és Canettival kapcsolatban, melyet azonban csak egy további kutatás feladatával jelöl meg. Stieg szerint érdemes lenne kimutatni, hogy a *Tömeg és hatalom* mennyire a *Hatalom akarása* ellen szóló könyv. Ezt a tézist részben követtem, amennyiben a tömeg és a hatalom jelenségeit vizsgáltam a *Káprázatban*. A *Káprázat* Canetti harminc évvel később keletkezett esszékötetének legfontosabb gondolatait már csírájában tartalmazza. Mint ahogy a nyelv problémái, úgy a tömeg és a hatalom kérdése is egész életén át foglalkoztatta Canettit, és ennek a diskurzusnak a keretén belül Nietzsche neve – akarva akaratlanul – az első között szerepel.

³ William Collins Donahue. *The End of Modernism. Elias Canetti's Auto-da-Fé*, University of North Carolina: Studies in the germanic languages and literatures, 2001

⁴ Nachlass Elias Canettis in der Zentralbibliothek Zürich, Schaachtel-Nummer 3, Block 4, September 1931

⁵ Dagmar Barnouw: Elias Canetti, Stuttgart, 1979

⁶ Canetti kortársait a szerint csoportosítja, hogy Nietzsche hatása alatt állnak-e vagy sem. Azt a hatást azonban, melyet a filozófus rá gyakorolt, Canetti természetesen tagadja. Lásd ehhez: Elias Canetti: *Das Geheimherz der Uhr*. München, 1987, S. 181.

⁷ Gerald Stieg. *Canetti und Nietzsche*, In: Franzos zu Canetti. Jüdische Autoren aus Österreich, Hrgg. von Mark H. Gelber, Hans Otto Horch, Sigurd Paul Scheichl, Tübingen. Max Niemeyer Verlag, 1996. S. 345.

Vizsgálatom módszerét a diskurzuselméletet választottam, hiszen a diskurzuskultúra legkülönbözőbb területeit átszövik. Canetti azon írók közé tartozott, akik nem csak az irodalom területén mozogtak. Egész életműve arról tanúskodik, hogy kultúra története és a társadalmi jelenségek is érdekelték. Beate Burtscher-Bechter téziséből indultam ki, mely szerint az irodalmi szövegek a különböző diskurzuskultúrák hálójában csomópontokat képeznek, ezért először azt kérdezzük, hogy *milyen* diskurzuskultúrákat tematizál egy-egy mű; másrészt azt a kérdést vehetjük fel, hogy ezek a diskurzuskultúrák *hogyan* jelennek meg az adott műben, tehát hogyan reprodukálódnak és milyen kritikát kapnak, stb. Ebben az összefüggésben különösen gyümölcsözőnek tűnt Canetti *Káprázat* című regényét vizsgálni; egy olyan szöveget, mely nyelvi kifejező ereje miatt és Canetti saját módszere, az *akusztikus álarc* miatt, valamint intertextualitása és a történelmi dimenziója miatt különösen alkalmas arra, hogy a diskurzusanalízis módszerével vizsgáljuk. A huszonhat éves író első és egyetlen regényében összefoglalja korának összes fontos diskurzuskultúráját, hogy a korszakról lehetőleg teljes képet adjon. Canetti esetében azonban a második fent említett kérdés még jelentősebb. Nála tehát nem csak arra kell figyelni, hogy milyen diskurzuskultúrákat választ, hanem még inkább arra, hogy ezek *hogyan* jelennek meg a regényben.

Elias Canetti egész életében az uralkodó diskurzuskultúrák ellen harcolt. Első nézésre úgy tűnik, hogy ezt a harcot az író emberek ellen viselte. Kifejezetten Nietzsche és Freud ellen például. Közéletéről nézve viszont megállapítható, hogy ez a harc a diskurzuskultúra hatalma ellen szólt. Canetti a diskurzuskultúrák saját művére gyakorolt hatását mindig vitatta. Bár korának legtöbb fontos diskurzuskultúráját regényében tárgyalja, megkérdőjelezi a szabályok és határok, a fogalmak és a fogalmak rögzült jelentéseinek létjogosultságát. A diskurzuskultúra által meghatározott társadalom sajátos ábrázolásával Canetti tulajdonképpen maguknak a diskurzuskultúráknak a létét kérdőjelezi meg.

Canetti önvalóllomásai igazolják, hogy az író mindig megpróbálta tagadni az uralkodó diskurzuskultúrák művére gyakorolt hatását. Természetesen nem tudott azonban kibújni kora diskurzuskultúráinak hatása alól, mert a kimondható dolgokat mindig kirekesztő mechanizmusok, mint elméletek, módszerek vagy tiltások határozzák meg. Canetti módszere azonban azt mutatja, hogy mindent – még a diskurzuskultúrákat is – meg lehet kérdőjelezni. Ez azonban csak a diskurzuskultúrákban való részvétellel jöhet létre.

Az értekezés témájához kapcsolódó jelentősebb publikációk

Elias Canettis Auseinandersetzung mit Wittgensteins Sprachphilosophie

In: *Conceptus - Zeitschrift für Philosophie*, Innsbruck XXXVI 2004. Nr. 89-90. S.131-142.

Die Freiheit, eine neue Sprache zu schaffen

In: *Grundprobleme bürgerlicher Freiheit heute*,
Verlag Königshausen&Neumann Würzburg, 2006.

Elias Canettis Auseinandersetzung mit Wittgensteins Sprachphilosophie

In: *Jahrbuch der ungarischen Germanisten*, Budapest 2006.

Die Sprache der Träume. Eine kritische Rezeption der Freudschen Traumdeutung durch Canetti?

In: *Arbeiten zur deutschen Philologie*, Debrecen, 2007

Namen geben. Einige Gedanken über Ingeborg Bachmans und Elias Canettis Sprachauffassung

In: „Ihr Worte“.

Hg. von Zsuzsa Bognár und Attila Bombitz, Wien-Szeged: Praesens-Verlag – JATEPress, Wien-Szeged, 2008

Spuren der Sprachphilosophie Fritz Mauthners in Elias Canettis Roman *Die Blendung*

In: *Gehirne und Personen*, Graz: Ontos Verlag, 2008